

Сеиткожиева М.У.

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КАЙРА ИШТЕТҮҮ
ӨНӨР ЖАЙЫНЫН АЗЫРКЫ АБАЛЫ**

Сеиткожиева М.У.

**СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ
ПРОМЫШЛЕННОСТИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

M.U. Seitkozhiyeva

**THE CURRENT STATE OF THE PROCESSING INDUSTRY
OF THE KYRGYZ REPUBLIC**

УДК: 338.439:334.75 (575.2)

Макалада Кыргыз Республикасынын айыл-чарба жана кайра иштетүү өнөр жайынын азыркы абалы каралат жана республиканын тамак-аш өнөр жай өнүмүн өндүрүү, жан башына айыл-чарба өнүмүн өндүрүү боюнча маалыматтар, жана ошондой эле изилденүүчү экономика тармагынын кемчиликтери, жана аны андан ары өркүндөтүү боюнча ыкмалар көрсөтүлөт. Андан тышкары макалада кийинкилер негизделген: айыл-чарба өнүмүн кайра иштетүү көлөмү өтө аз, аны Кыргыз Республикасында өндүрүлгөн эт кайра иштетилбей чийки түрүндө сатылары далилдейт (мисалы, колбаса азыктарын өндүрүүчүлөр накта эт эмес соя азыктарын көбүнчө пайдаланышат). Тармактар аралык байланыштардын өнүгүшүнө айыл-чарба өнүмүн өндүрүүнүн мезгилдүүлүгү терс таасирин тийгизет. Макалада тармактар аралык байланыштарды бекемдөө - уюштуруу, экономикалык жана өндүрүштүк-технологиялык факторлордун таасиринен көз каранды болгону сунуш кылынган. Мисалы, техникалык прогресстин таасиринен жабдуулардын жана айыл-чарба техникасынын кубаттуулугу көбөйөт, эмгекти бөлүштүрүү өнүгүп, анын натыйжасында – өндүрүштүн диверсификациясы, эмгектин кооперациясы өнүгөт.

Негизги сөздөр: айыл-чарба, тамак-аш, өнүм, өндүрүш, өнөр жай, тармак, модернизациялоо, байланыштар.

В статье рассматривается современное состояние перерабатывающей промышленности и сельского хозяйства Кыргызской Республики, и производство продукции пищевой промышленности республики, а также данные по производству продуктов сельского хозяйства на душу населения, и обозначены недостатки исследуемой отрасли экономики и методы по дальнейшему ее совершенствованию. Обоснованы статистические данные по объемам переработки продукции сельского хозяйства Кыргызской Республики, где констатируется тот факт, что в Кыргызской Республике произведенное мясо реализуется в сыром, не переработанном виде, (к примеру производители колбасных изделий в производство чаще употребляют соевые продукты, а не натуральное мясо). Также в статье предложены укрепление межотраслевых связей, которые находятся под воздей-

ствием организационных, экономических и производственно-технологических факторов. К которым следует отнести воздействие технического прогресса, в результате которого увеличивается единичная мощность оборудования и сельскохозяйственной техники, развивается разделение труда и как следствие этого – диверсификация производства, кооперация труда.

Ключевые слова: сельское хозяйство, пищевая промышленность, производство, потребление, отрасль, модернизация, межотраслевые отношения, отечественный продукт.

The article discusses the current state of the processing industry and agriculture of the Kyrgyz Republic, the production of food products of the republic, as well as data on the production of agricultural products per capita, and highlights the shortcomings of the studied sectors of the economy and methods for its further improvement. Statistical data on the processing volumes of agricultural products of the Kyrgyz Republic are justified, where it is stated that meat produced in the Kyrgyz Republic is sold in raw, unprocessed form (for example, sausage producers often use soy products rather than natural meat in production). The article also proposes the strengthening of inter-branch relations, which is influenced by organizational, economic and production-technological factors. These include the impact of technical progress, as a result of which the unit capacity of equipment and agricultural equipment increases, the division of labor develops and, as a result, diversification of production and cooperation of labor.

Key words: agriculture, food industry, production, consumption, industry, modernization, inter-industry relations, domestic product.

Азыркы учурда Кыргыз Республикасынын тамак-аш өнөр жайы экономиканын стратегиялык тармактарынын бири болуп саналат, жана ал өлкө калкын ата мекендик сапаттуу тамак-аш азыктары менен керектүү өлчөмдө камсыздоого багытталган.

Кайра иштетүү өнөр жайы өзгөчө татаалдыгы менен айырмаланып, айыл-чарба чийки заттарын кайра иштетүү жана акыркы өндүрүмдү керектөөчүлөргө жеткирүүгө шартталган тармак-

тар аралык, ички тармактык жана ички өндүрүштүк байланыштар жана катнаштар түрүндө чыккан көп пландуу экономикалык байланыштарды көрсөтөт. Кайра иштетүү өнөр жай тармагынын ишинин натыйжалуулугун жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу, эң алгач анын түзүмдүк бөлүктөрүнүн өз ара байланыштарын тартипке келтирүүдө жатат.

Кыргыз Республикасынын өнүгүшү жана экономикалык өсүшү айыл чарба жана кайра иштетүү өнөр жайына көз каранды. Бирок, агрардык өнөр-жай комплексинин ишмердиги биринчиден даяр өнүмдү кайра иштетүү, сактоо жана сатуудан көз каранды экенин белгилеп кетмекчибиз.

Атаандаштыкка жөндөмдүү экономикага жетиш үчүн экономиканын маанилүү стратегиялык тармактарынын бири катары Кыргыз Республикасынын АОКнын кайра иштетүү өнөр жайын түзүү механизмдин өркүндөтүү зарыл. Бул тармактын өнүгүү деңгээли калктын жашоо деңгээлин, анын сапатын, калктын жумуштуулугун, ошондой эле айыл чарба жана соода тармагынын абалын жана өнүгүү темпин аныктайт.

Бүгүнкү күндө кайра иштетүү өнөр жайы толук кубаттуулукта иштебейт, андыктан айыл-чарба өнүмүнүн 15-20% гана кайра иштетилет. Кыргыз Республикасында кайра иштетүү өнөр

жайын мамлекеттик колдоо деңгээли, экономикасы жана өнөр жайы өнүккөн башка өлкөлөргө салыштырмалуу кыйла төмөн, ошондуктан аны жөнгө салуу механизми андан ары өркүндөтүүнү талап кылат.

Ата мекендик кайра иштетүү өнөр жай өнүмүнүн ички жана тышкы дагы рынокто жогорку атаандаштык жөндөмдүүлүккө жетишине мындагы көйгөйлөр тоскоолдук кылат.

Демек, Кыргыз Республикасынын АОКнын кайра иштетүү өнөр жай өнүмүнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу менен бирге, анын эффективдүүлүгүн жогорулатуу жана өсүшүн камсыздоо чечимин тездетүү маанилүүлүгү күчөөдө.

Төмөнкү таблицада көрүнгөндөй, Кыргыз Республикасынын тамак-аш өнөр жайынын негизги үлүшүн эт жана эт азыктарын өндүрүү ээлеп, ал 2017-жылы 2013-жылга салыштырмалуу 167,6% өсүп 13622,7 тоннаны түздү. Макарон азыктарынын өсүшү 2013-жылдан 2017-жылга 122,9% түзүп 12255,6 тонна болду. Иштетилген сүтүн өсүшү 2013-жылдан 2017-жылга 151,3% түздү. Тамак-аш өнөр жай өнүмүн өндүрүүнүн жалпы динамикасы 2017-жылга көбөйүүнү көрсөттү.

Таблица 1

Кыргыз Республикасында тамак-аш өнөр жай өнүмүн өндүрүү, тонна [1].

Өнүм	2013-ж.	2014-ж.	2015-ж.	2016-ж.	2017-ж.	2017-жылы 2013-жылга %
Эт жана эт азыгы	8127,0	8342,8	10716,6	12365,7	13622,7	167,6 %
Каймак майы	1991,1	2214,2	2112,7	3130,6	4234,7	212,6 %
Иштетилген сүт	21046,5	30674,1	31615,8	36585,3	31854,8	151,3 %
Өсүмдүк майы	14073,6	13870,8	13840,9	11521,4	11201,6	79,5 %
Макарон азыгы	9967,7	13193,1	15868,9	10624,9	12255,6	122,9 %
Ун, мин. т.	432,5	350,6	273,0	269,0	287,4	66,4 %

Булагы: Кыргыз Республикасынын УСК маалыматынын негизинде автор түзгөн. «Кыргызстан цифрада» 2013-2017-жж.

2017-жылы бардык категориядагы чарбалар 216,6 мин. тонна эт (союш салмакта) өндүргөн, ал былтыркы жылга салыштырмалуу 2% жана 2013-жылга карата 12,1%га көп. Жалпы өндүрүлгөн эттин көлөмүн (союш салмагына карата) 47,8% – уй эти, 29,5 - кой эти, 11,5 – жылкы эти, 7,6 – чочко эти, 3,5 – канаттуулар эти жана 0,1% - коен эти түздү.

2017-жылы 1556,2 мин. тонна сүт өндүрүлгөн. Орточо жылдык саалган сүт бир уйга 1984 кг түзүп, ал 2013-жылга салыштырмалуу 29 кг аз, жана 2016-жылга карата 6кг көп. 2017 жылы 510,7 млн. даана жумуртка алынып, ал 2016-жылга салыштырмалуу 8,7%га көп жана 2013-жылга карата 20,9%га көп. Жалпы өлкө боюнча бир тооктон орточо эсеп менен 113 даана жумуртка алынган (табл. 2.)

Калк жанына айыл чарба өнүмүн өндүрүү, кг

Өнүм	2013	2014	2015	2016	2017
Эт (союш салмагы)	33,8	34,6	39,0	38,7	38,5
Чийки сүт	215,0	215,6	226,3	224,5	223,3
Жумуртка, даана.	83,0	81,7	86,3	80,1	86,0
Картофель	163,3	165,2	165,1	166,3	168,0
Жашылча	186,8	190,2	192,3	194,4	194,8

Булагы: КРнын УСК маалыматынын негизинде автор түзгөн. «Кыргыз Республикасынын Айыл чарбасы» 2013-2017-жж.

Акыркы жылдары республиканын тамак-аш өнөр жайында өндүрүш көлөмү кыскарып, ал калктын сатып алуу жөндөмүнө, жүгүртмө каражаттарынын жетишсиздигине, кээ бир тамак-аш азыктарынын баа боюнча атаандаштык артыкчылыктарын жоготкондугуна жана инфляция деңгээлинин жогорулашына байланыштуу.

Айыл чарба өнүмүн кайра иштетүү көлөмү өтө аз, аны Кыргыз Республикасында өндүрүлгөн эт кайра иштетилбей чийки түрүндө сатылаары далилдейт (мисалы, колбаса азыктарын өндүрүүчүлөр накта эт эмес соя азыктарын көбүнчө пайдаланышат). Тармактар аралык байланыштардын өнүгүшүнө айыл чарба өнүмүн өндүрүүнүн мезгилдүүлүгү терс таасирин тийгизет [2].

Өндүрүштүн мезгилдүүлүгү эмгекти бөлүштүрүүнүн тендешсиздигин шарттайт, жана ал жумушчу күчүнө муктаждыкты көбөйтүүгө жана өндүрүш төмөндөгөндө анан азайышына алып келет, андыктан жалпысынан жумуш убактысын пайдаланууну начарлатып, кадрлардын туруксуздугуна алып келет. Белгилей кетсек, өнүмдүн сапаты айыл чарба товар өндүрүүчүлөрдүн жана кайра иштетүүчүлөрдүн кызыкчылыктарын айкалыштырууну оболголойт жана алардын кирешелүүлүгүнө таасир берет. Сапаттуу өнүмдү өндүрүүнү обологолоодо маанилүү ролду баа түзөт, себеби өнүмдүн сапаты жана баа керектөө наркы жана товар наркынын биримдигинин негизинде өз ара байланышкан жана өз ара шартталган.

Белгилей кетсек, айыл чарба өнүмүн өндүрүүгө кеткен чыгымдардын жыл сайын жогорулашы байкалууда, ал инфляция процесстери, сомго карата доллар наркынын жогорулашы,

күйүүчү майларга баанын осушу, ж.б., себеби кайра иштетүүчү ишканалардын сатып алуу баасы айыл чарба өнүмүн өндүрүүгө кеткен чыгымдарды жаппайт, андыктан көпчүлүк айыл чарба өндүрүшчүлөрү өнүмдү чийки зат түрүндө сатып, ал кайра иштетүү өнөр жайынын чийки зат көрүнүн кыйрашына жана көмүскө экономикага алып келет, ошондой эле Кыргыз Республикасынын жалпы экономикасынын өнүгүшүнө терс таасирин тийгизет.

Айыл чарба өнүмүн кайра иштетүүгө жеткирүүнүн дагы кыйынчылыктары көп. Азыркы учурда айыл-чарба чийки заты көбүнчө чарбанын өздүк унаасы менен ташылат, алар дагы санитардык-эпидемиологиялык чендерди сакташпагандыктан акыркы чыккан өнүмдүн сапатына таасир берет. Өнүккөн өлкөлөрдө чийки зат «борбордук ташуу» ыкмасы менен ташылат, анын мааниси сүт, эт, эгин ж.б. атайын унаа менен кайра иштетүүгө логистикалык жол аркылуу борборлоштуруп ташылат. Азыр ири ферма-өндүрүшчүлөргө жол салуу жана кирме жолдорун курууга көңүл бөлүнбөйт.

Кайра иштетүү өнөр жайы менен айыл-чарбасынын өз ара пайдалуу байланыштарын уюштуруу, борборлошкон кызматташтыктын жана чийки затты ордунда кабыл алуунун негизинде чарбанын унаасын бошотууга, өндүрүш маданиятын жана техникалык жабдылышын жогорулатууга мүмкүнчүлүк берип, кайра иштетүүгө даярдалуучу айыл-чарба чийки заттарынын сапаттык жана сандык сакталышынын өсүшүнө түрткү бермек, мындан улам айыл-чарба жана кайра иштетүү ишканаларына кошумча эконо-

микалык пайда алып келмек. Жогорудагы айтылгандарды жыйынтыктоо менен, чийки заттарды даярдоону уюштурууну өркүндөтүү эт-сүт өнөр жай адистеринин эсеби боюнча, кайра иштетүү жана айыл чарба ишканаларынын өз ара байланыштарын бекемдөө аркылуу 1 тонна сүткө-12%, 1 тонна даярдалган этке – 13% экономикалык пайда алууга болот. Бул пайда сүттүн сапатынан, унаа жеткирүү боюнча чыгашаларды жок кылуудан, чарбада бошотулган унаа жана жумушчу күчтү сарамжалдуу пайдалануунун эсебинен бөлүштүрүлөт.

Тармактар аралык байланыштардын солгундашы чийки затты өнөр жайлык кайра иштетүү денгээлинин төмөндөшүнө себеп болот. Кайра иштетүүгө багытталган айыл-чарба өнүмүнүн үлүшүнүн кыскарышы (сүт, эт, эгин, мал, жашылчанын басымдуу болугу алгачкы иштетүүдөн өтпөстөн рынокко түшүүсүнүн натыйжасында) айыл чарбасынын өнүгүшүнө терс таасирин тийгизет, себеби ал үчүн кайра иштетүү өнөр жайы сыйымдуу сатык рыногу болуп саналат, анын кенейиши айыл чарба өндүрүшүнүн өсүшүнө жана анын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн жогорулашына алып келет.

Кайра иштетүү өнөр жайынын чийки заттарды чоң көлөмдө сатып алуусу, өндүрүш каражаттары менен эмгекти натыйжалуу пайдалануу эсебинен өнүмдү өндүрүүгө кеткен чыгымдарды азайтууга жана пайда менен атаандаштык жөндөмдүүлүктү жогорулатууга мүмкүнчүлүк берет.

Өз кезегинде, кайра иштетүү өнөр жайы дагы айыл-чарба менен байланышты өрчүтүүгө кызыкдар, себеби бул өндүрүштүк кубаттуулукту толук жана текши жүктөөгө, жана материалдык чыгымдарды кыскартууга мүмкүнчүлүк берет. Кайра иштетүү ишканаларынын тегерегинде чийки зат чөлкөмдөрүнүн жоктугу аларды алыскы чарбалардан сатып алууга мажбурлайт, мындан улам 1 тонна сүттү 50 км аралыкка жеткирүүгө кеткен унаа чыгымдары жана натуралай чыгашалар сатып алуу баасынын 2,45% түзсө, дээрлик 100 км, 150 км, 250 км аралыкка – 3,6%, 5,5%, 10% түзөт. Ал эми ири мүйүздүү малды 60 км аралыктан узак ташыганда анын жалпы тирүү массасынын 19,7% жоготууга учурайт. Жашылча-жемиш чийки заттарын ташууда аралыктын 25 кмдан 50 кмга чейин өсүшү унаа-даярдоо

чыгашаларынын 26-28%га кымбатташына алып келет.

Тармактар аралык байланыштарды бекемдөө - уюштуруу, экономикалык жана өндүрүштүк-технологиялык факторлордун таасиринен көз каранды. Мисалы, техникалык прогресстин таасиринен жабдуулардын жана айыл-чарба техникасынын кубаттуулугу көбөйөт, эмгекти бөлүштүрүү өнүгүп, анын натыйжасында – өндүрүштүн диверсификациясы, эмгектин кооперациясы өнүгөт [3].

Уюштуруу факторлоруна оптималдуу финансылык натыйжаларды түзүүгө багытталган рыноктук мамилелердин өнүгүшүн, о.э. маркетинг, товар жылдыруу логистикасын, башкаруунун жаны формаларын, чарба жүргүзүүнүн ар түрдүү формаларын киргизсек болот.

Тармактар аралык байланыштардын өнүгүшүнүн экономикалык факторлору, диверсификацияланган ишкананын ар бир бөлүгүндө өндүрүштүк чыгымдарды үнөмдөө жолу менен акыркы өнүмдү өндүрүүгө кеткен коомдук – зарыл чыгымдарды төмөндөтүү эсебинен өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатууну шарттайт, жана ал өз ара экономикалык кызыкчылыктардын өсүшүнө алып келет.

Өнүмдүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жана кайра иштетүүнүн натыйжалуулугун жогорулатууда маанилүү ролду сатып алынуучу чийки заттын сапаты аткарат. Рыноктук мамилелерде кайра иштетүүчү ишканалардын ортосунда атаандаштык курчуп, сапаттуу өнүмдү өндүрүүгө талап коет. Белгилүү болгондой акыркы өнүмдүн сапаты чийки заттын сапатынан көз каранды, ошондуктан мындай талап айыл-чарба ишканаларына дагы коюлушу керек. Мисалы, сүттү кайра иштетүүчү ишканалар өнүмдүн белгилүү түркүмүн чыгарат, алардын сапаттык стандарты мамлекеттик стандартка шайкеш келиши керек (энергетикалык баалуулук, майлуулук, белок ж.б.), ал эми айыл чарба товар өндүрүүчүлөр үчүн бул көрсөткүч малдын семиздигин, аларга берилүүчү эгиндин жана жем-чөптүн сапатын аныктоочу стандартка ылайык болуусу зарыл [4].

Ошентип, эт жана сүт өнүмүнүн рыногунда тармактар аралык өз ара байланыштардын натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган иш-

чаралар комплекстүү мүнөзгө ээ. Алгач, бул иш-чаралар айыл-чарба өндүрүшүн модернизациялоого, ченемдик базаны түзүүгө, асыл тукум жана зоотехникалык иштерди өркүндөтүүгө багытталышы керек. Андан башка, кайра иштетилген жана өндүрүлгөн өнүмдү сатуу тутумун, аны тапшыруу жана кабыл алуу ыкмаларын өркүндөтүп, тамак-аш азыктарын кайра иштетүү технологиясын өркүндөтүп, өндүрүлүүчү өнүмдүн бардык курамдык бөлүгүн комплекстүү пайдалануу менен, ар бир өнүмдүн түрү үчүн үнөмдүү ташууларды тандоо, унаа менен жеткирүү жана сактоо чыгымдарын азайтуу ж.б. иш-чараларды аткаруу зарыл.

Адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин расмий сайты www.stat.kg.
2. Сеиткожиева М. У. Развитие межотраслевых связей перерабатывающей промышленности. / Республиканский научно-теоретический журнал «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана», №9. - Бишкек, 2012. - С.121-123.
3. Акматалиев Т. «Сельское хозяйство Кыргызстана: программа поддержки рентабельных фермерских хозяйств». Республиканский научно-теоретический журнал «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана», №12. - Бишкек, 2016. С. 102-107.
4. Асанова, А.А. Факторы повышения качества и конкурентоспособности товара. Материалы междунар. научно-практ. конф.: «Актуальные проблемы налогов, бюджета и системы подготовки экон. кадров». - Астана, 2011. - С. 233-236.

Рецензент: к.э.н., доцент Эрмекова А.Ш.